

DE
EEN
WERELD-
GESCHIEDENIS

BIJ

BEL
BRUCE
GORDON

Vertaald door Mario Molegraaf

2024 Prometheus Amsterdam

Wat een boek is de Bijbel, wat een wonder, wat een kracht wordt de mens ermee gegeven! Het is als een afgietsel van de wereld en de mens en de menselijke aard, alles is er, en een wet voor alles voor alle eeuwen. En wat een mysteries worden er opgelost en onthuld!

Fjodor Dostojevski, *De gebroeders Karamazov*

INLEIDING

Annie Vallotton is uitgeroepen tot 's werelds bestverkopende kunstenaar.¹ Haar naam is misschien weinig bekend, maar haar illustraties met stokjesfiguren spreken wereldwijd tot de verbeelding. De Zwitserse kunstenares vocht tijdens de Tweede Wereldoorlog mee met het Franse verzet en tekende plaatjes op de muren van gevangenkampen. Haar artistieke succes liet op zich wachten. Haar Franse uitgever had in wanhoop drieduizend exemplaren van een vroeg werk in de Seine gegooid. Haar huidige reputatie is het resultaat van haar belofte, na een gesprek van tien minuten op een vliegveld, om de Good News Bible te illustreren, een vertaling in alledaags Engels, voor het eerst verschenen in de jaren zestig. Momenteel zijn er wereldwijd bijna tweehonderd miljoen exemplaren van de Good News Bible verkocht.

De personages van Vallotton onthullen opzettelijk geen etniciteit, hebben nauwelijks zoiets als een gezicht – of enig ander detail – en toch zijn ze vol leven en persoonlijkheid. In eenvoudige, ontroerende en onsentimentele beelden dansen, bidden, worstelen haar figuren (zoals op het plaatje van een gekwelde Job die op de aarde slaat) en wekken ze doden op. Haar doel, zo merkte ze ooit op, was 'maximale expressie te bieden met een minimum aan lijnen'. Ze beeldt de kruisiging af in acht eenvoudige lijnen, het met doornen gekroonde hoofd dat naar voren hangt, de enkele lijn van een schouder eronder. Twee rechte hoeken vormen het kruis. Het effect is verpletterend.

Voor miljoenen lezers over de hele wereld geven de lijntekeningen van Vallotton de menselijkheid van de Bijbel weer. Ze zien zichzelf

in het emotionele universum dat zij weergeeft. Niemand in onze tijd heeft de uitnodiging van de Bijbel aan lezers om jezelf te ontmoeten op de bladzijden ervan beter getroffen.

De Bijbel blijft het invloedrijkste boek van de mensheid. Vandaag de dag is de Bijbel de basis voor een wereldwijde religie met tweeënhalf miljard aanhangers, bijna een derde van de wereldbevolking. Maar in het katholicisme, de oosterse orthodoxie, de pinksterbeweging, het liberale en conservatieve protestantisme en het niet-gebonden christendom betreft het niet één boek, maar een heilige tekst met meerdere stemmen, open voor zeer verschillende interpretaties. Voor mensen is het een boek van zowel bevrijding als veroordeling geweest, omdat de overtuigingen waartoe het heeft geïnspireerd zowel aanmoedigend als veroordelend zijn geweest, afhankelijk van welke orthodoxie het geloof domineerde. Eén boek is de bron van verlossing en lastering, geloof en ketterij, in de ogen van degenen die oordelen. Waar sommigen Gods doel voor de mensheid en de zekerheden van een oud geloof vinden, zien anderen antisemitisme, patriërchaat en imperialisme. Volgens weer anderen moet de Bijbel radicaal anders worden opgevat voor een moderne wereld.

De Bijbel is Gods woord aan de mensheid, maar dat is slechts een deel van het verhaal. Toen God Adam riep, ‘Waar ben je?’, begon Hij een rechtstreeks gesprek met Zijn volk. Dat gesprek duurde voort tot Jezus zijn laatste opdracht gaf: ‘Ga dan alle volken tot discipelen maken.’ Toen Jezus naar de hemel terugkeerde, kwam er een einde aan het gesprek – in rechtstreekse zin tenminste. Hoewel er nooit gebrek is geweest aan mannen en vrouwen die beweerden van God te hebben gehoord, zijn het uitzonderingen, en hun geloofsbetuigingen worden meestal betwist of genegeerd. In plaats daarvan ging het gesprek tussen God en Zijn volk verder in de vorm van een boek. Maar in tegenstelling tot de stenen tafelen die aan Mozes werden gegeven en die God met Zijn vinger schreef (Ex. 31:18), was dit een mede door mensen geschreven boek. God droeg mensen op om op te schrijven wat ze hadden gehoord en gezien, en dat deden ze met de belofte dat de Heilige Geest hun gids was. Die geschriften werden de Bijbel, goddelijke woorden geschreven door mensenhanden – een complex partnerschap.

Toen dat boek eenmaal opdook, was het effect subliem en verbijsterend. Geen enkel ander boek biedt zo'n alomvattende visie op de mensheid vanaf het moment van de schepping tot het einde der tijden, wanneer allen verzameld zullen zijn. Toch verbijstert en verwacht het. Waar anders kun je de gekwelde pijn van de Psalmen of de erotische passie van het Hooglied vinden, vermengd met de bloedige slachtpartijen van Numeri en Jozua? Welk ander boek zou van ons verlangen te geloven dat de God die duizenden in toorn neersloeg en het offeren van ontelbare dieren eiste dezelfde God was die met prostituees at en predikte dat de zachtmoedigen de aarde zullen beërven? Nergens in de antieke literatuur heb je een scène die vergelijkbaar is met die waarin de zoon van een timmerman in een synagoge de woorden van de profeet Jesaja leest en vervolgens verklaart de vervulling van de joodse Schriften te zijn. Oude mythen uit het Nabije Oosten staan naast ooggetuigenverslagen van wonderbaarlijke genezingen. Zelfs vroege christenen vroegen zich af of de God van het Oude en Nieuwe Testament dezelfde godheid was. En toch is dat de bewering van de Bijbel, een boek dat de lezers transformeert met verlichtende wijsheid, verbijstert met tegenstrijdigheden, en leert dat mannen en vrouwen al lang bestaande ideeën over hoe te leven moeten opgeven.

De verbijstering is niet in de laatste plaats te wijten aan Gods menselijke medeauteurs. Al die schrijvers geloofden Gods woorden en de dingen die waren gebeurd te hebben opgetekend, maar net als de verklaringen van getuigen in een strafproces lopen hun verhalen altijd uiteen. Het boek is dus het product van tweeduizend jaar zwerven, rusteloosheid en verandering. De Bijbel van vandaag – de bijbel die we in onze hand houden, op grootmoeders plank zien of op onze smartphone openen – is een benadering, een versie van wat vroeger bestond maar inmiddels verloren is gegaan. Het is een overdracht van eeuwen van overdrachten. Anders dan de genealogieën die erin staan, is van de Bijbel geen eerste ouder bekend. Het is een heilige tekst die herhaaldelijk is vertaald, gecorrigeerd en wereldwijd is overgeschreven. Het is de erfenis ons toebedeeld door verre, onbekende voorouders die, net als moderne christenen, wilden weten wat God eigenlijk zei.

De geschiedenis van de Bijbel is dus een geschiedenis van het herhaalde en wonderbaarlijke streven van de mensheid om God te horen spreken – niet alleen horen, maar ook zien. Het is het verhaal van de hang van de mensheid naar het onmogelijke: de perfecte Bijbel. De rusteloze zoektocht naar het goddelijke blijft altijd te klein en schiet altijd tekort. Elke versie van de Bijbel verzamelt de stukjes en rangschikt ze op verschillende manieren. Vertalingen worden vervangen door vertalingen bij het zoeken naar meer getrouwheid en benadering van het Hebreeuws en Grieks in de omgangstalen van mensen. Illustraties drukken de verbeelding van hun tijd uit. Alleen God kan een einde maken aan deze zoektocht. Het beeld dat opkomt is de toren van Babel, de poging om de hemel te bereiken verijdeld door de kakofonie van talen. Het streven om God te horen leidt tot verdeeldheid en fragmentatie, en het verlangen van mannen en vrouwen om God te horen door bijbels te maken heeft voor verwijdering gezorgd. Door te horen en te lezen, te kopiëren en te drukken, te verluchten en te illustreren, te bestuderen en te interpreteren, zijn mensen voortdurend bezig de Bijbel te vernieuwen en opnieuw voor te stellen. Elke bijbel is een nieuwe schepping, een frisse, maar altijd beperkte poging om het ongrijpbare, het zuivere woord van God te vangen. Elke bijbel is een glorieuze prestatie en een nobele mislukking, een erkenning dat het niet kan zijn wat het wil zijn. Het werk kan, zoals de Vulgaat, de Lutherbijbel of de King James Version, een lang leven beschoren zijn, maar het is onvermijdelijk dat het achterhaald raakt: het zal opnieuw worden vertaald, gecorrigeerd, herlezen en misschien zelfs worden afgedankt.

De Bijbel wordt voortdurend zichzelf, eeuwig en volmaakt, maar elke versie of editie weerspiegelt wat die niet kan zijn, aangezien het om mensenwerk gaat. In het zeventiende-eeuwse verhaal over een utopie, *Het nieuwe Atlantis* geheten, beschrijft Francis Bacon een perfecte op zee gevonden bijbel. Die werd vlak na Jezus' opstanding geschreven en brengt de tekst in alle talen tegelijk perfect over. Het is een fantasie. Hoewel vroege, middeleeuwse en moderne christenen allemaal over zo'n boek hebben gedroomd, is het nooit te vinden. Niemand heeft het oorspronkelijke Hebreeuws van het Oude

Testament of het oorspronkelijke Grieks van het Nieuwe Testament gezien. Ze hebben alleen de versies gezien die overleefden en aan ons zijn overgeleverd.

Dit boek heet een geschiedenis, nu net omdat dat is wat we hebben – de geschiedenis van een Bijbel die zich in de loop van de eeuwen heeft ontwikkeld en ontelbare vormen kreeg in verschillende gemeenschappen en culturen. Daarom kun je de Bijbel zien als een boek in ballingschap, een vluchteling die op vele kusten is aangespoeld. De oudste secties zijn gemaakt in het oude Palestina in talen die christenen bijna nooit hebben kunnen lezen of begrijpen. Het leven ervan is altijd in vertaling geweest. Niet zelden vormde het de talen waarin het boek was overgebracht. Dat is de kracht ervan geweest. De Bijbel spreekt voortdurend nieuwe gemeenschappen aan in hun taal, waardoor de mensen hun verhaal kunnen claimen en vinden. Die verhalen hebben patronen maar variëren ook enorm. Voor velen getuigt het verhaal van Exodus en het beloofde land van bevrijding en vrijheid. Anderen zien zichzelf als de Kanaänieten, overwonnen, hun land ingenomen.

Dit is een wereldwijde geschiedenis, nu net omdat de woorden die de Bijbel zijn geworden vanaf het begin rusteloos alle bekende grenzen hebben gepasseerd. In het boek Mattheus staat dat Jezus bij het meer van Galilea afscheid nam van zijn discipelen met het gebod: ‘Ga dan alle volken tot discipelen maken, doop hen in de naam van de vader en de zoon en de heilige geest, en leer hun alles wat ik jullie geboden heb te onderhouden. En zie, ik ben alle dagen, tot het einde van de tijden met jullie’ (Mattheus 28:19-20). En of ze gingen! Volgens de vroegste overleveringen predikten Petrus, Andreas, Mattheus en Bartholomeus in het gebied van de Zwarte Zee, terwijl Thomas, Thaddeus en Simeon de Kanaäniet het huidige Iran, mogelijk India bereikten. Johannes en Filippus leefden en stierven in Klein-Azië. De Egyptische koptisch-orthodoxe kerk gelooft dat de apostel Markus nog geen twintig jaar na de kruisiging naar Alexandrië kwam en daar de marteldood stierf. Vandaag de dag is de Bijbel fysiek en via internet aanwezig bij ‘alle volken’, zelfs waar dat verboden is. Het is het meest wereldwijde boek. Met iedere vooruitgang van communica-

tiemiddelen overschrijdt het nieuwe grenzen in steeds veranderende vormen. Zoals altijd al omarmt de Bijbel nieuwe technologieën en uitingen van menselijke verbeelding. Of het nu gaat om een oude codex, een moderne app of wat later ook komt: de Bijbel heeft nooit een vaste plek gehad.

De volgelingen van de Bijbel omarmden hem als een boek en verzamelden vanaf de vroegste tijden hun heilige teksten in een codex. In het begin opdat een vervolgd volk zijn geloof kon verspreiden door het Woord in een zak of tas te verbergen. Later werd het boek een heilig object, dat de God belichaamde van wie het getuigde. De materiële vorm van de Bijbel vertelt het verhaal van een ongemakkelijke relatie, en weerspiegelt de onmogelijkheid waarmee we zijn begonnen. De Bijbel van vandaag is een boek, website of app, terwijl het ooit perkament was dat men op een vuilnisbelt weggooidde of een kostbaar stuk velijn dat men paars verfde en met zilver graveerde. Elke fysieke manifestatie weerspiegelde een moment in de tijd dat naar de eeuwigheid streefde.

De vorm ervan is voortdurend veranderd, een weerspiegeling van de behoeften en wensen van mensen in de loop van de tijd. Maar het verhaal van de Bijbel is niet louter het verhaal van een boek. Het is een verhaal van het goddelijke gesprek dat nooit beperkt bleef tot ingebonden pagina's. Gedurende het grootste deel van de geschiedenis ervan is de Bijbel door slechts enkelen gelezen. De meeste mensen hadden er in orale en visuele vormen mee te maken – ze hoorden de Bijbel, spraken erover, baden ermee of keken er in aanbidding naar. De verhalen eruit vertelde men op schilderijen en tekeningen, ruw én verfijnd. Door de eeuwen heen zijn generaties christenen zeer Bijbels geletterd geweest zonder te lezen. Dit boek betoogt dat het verhaal van de Bijbel dus het verhaal is van een levenskracht, door alle menselijke zintuigen positief en negatief ervaren.

Dit boek is dus een poging tot het onmogelijke: de reis van de christelijke Bijbel beschrijven. Het kan slechts een beperkt verhaal vertellen van 's werelds invloedrijkste boek. Het is geen geschiedenis van edities of de lange traditie van interpretatie. Het probeert juist iets te vertellen over de voortdurende menselijke pogingen God te horen.

Het is het verhaal van een boek dat niemand, zonder of met geloof, onberoerd heeft gelaten. Gregorius de Grote, de zevende-eeuwse paus en kerkleeraar, vat de paradox van dit verhaal samen: '[De Bijbel] is als het ware een soort rivier, als ik het zo mag zeggen, die zowel ondiep als diep is, waarin het lam een houvast kan vinden en de olifant vrij rondrijft.'²

I

EEN BOEK WORDEN

Toen Jezus naar de kust van Judea ging, volgde hem een grote menigte, onder wie allerlei mannen en vrouwen die hij had genezen. Volgens Mattheus 19:3-12 sloten de Farizeeën zich ook bij de menigte aan, niet als bewonderaars maar met een minder goede bedoeling. Ze waren niet geïnteresseerd in de genezende krachten van een oproerkraaiër. Ze probeerden hem juist in de val te lokken. Hoe kun je een huichelaar beter ontmaskeren dan door te laten zien dat hij de Schrift heeft verdraaid om het volk te bedriegen? Is het geoorloofd, zo lokten ze hem uit, dat een man zijn vrouw om welke reden dan ook wegstuurt? Jezus was zich bewust van de valstrik en herinnerde hen aan de heilige teksten, waar God bij de schepping mannen en vrouwen voortbracht om te trouwen en één vlees te worden. Wat God had samengevoegd, verklaarde hij, 'mag een mens niet scheiden'. Maar ook de Farizeeën kenden hun Schrift. Als zo'n verbintenis niet mocht worden verbroken, waarom stond de Thora (de Wet van Mozes) dan echtscheiding toe? Jezus antwoordde dat dit niet Gods bedoeling was, maar een concessie aan de hardheid van hun hart.

Uit het gesprek bij de zee blijkt dat Jezus, zijn discipelen en de Farizeeën de Hebreeuwse heilige teksten uit hun hoofd kenden.¹ Maar waarop doelden de partijen van deze dialoog precies toen zij hun rivaliserende interpretaties gaven? Tot op zekere hoogte was er een vast corpus van heilige boeken voor joden en de eerste christenen, of bestond er in ieder geval een flexibele consensus over welke teksten als heilig golden. Maar ze hadden beslist geen Bijbel op de manier waarop wij die zouden zien – geen volledig akkoord bevonden goed-

gekeurde tekst, of om een later Grieks woord te gebruiken geen officiële ‘canon’. Om te begrijpen hoe de Bijbel een boek werd, moeten we begrijpen hoe christenen een revolutie teweegbrachten in de aard van een heilige tekst. Aldus verwijderden ze zich van joodse tradities en de Romeinse wereld. Het christendom werd als geen andere religie een religie van het boek.

Hoe kreeg de Bijbel zijn inhoud? Was er altijd overeenstemming over wat ertoe behoorde?² Kwamen christenen in oostelijke streken als Syrië, langs de Nijl in Egypte en Ethiopië, en in heel West-Europa met dezelfde teksten bijeen voor de eredienst? Op deze vragen zijn geen eenduidige antwoorden te geven. Loop langs bibliotheekplanken waar het verbijsterende aantal boeken over de vorming van de Bijbelse canon tegen elkaar aan staat, en je eerste indruk kon zijn dat er evenveel opvattingen zijn als geleerden.³ En je zou nog gelijk hebben ook. Er zijn boeken geschreven over boeken. Zoals Prediker 12:12 zegt: ‘Van vele boeken te maken is geen einde, en veel lezens is vermoeiing des vleses.’ Maar er was ook een tijd vóór boeken.⁴ De Bijbelse geschriften zijn niet gemaakt om in een boek te worden verzameld, maar zijn veeleer voortgekomen uit specifieke omstandigheden voor bepaalde doelen. Ze werden bindend voor christenen toen die hun identiteit gingen afbakenen in hun religieuze, sociale en persoonlijke leven.⁵

In het vierde hoofdstuk van het evangelie volgens Lukas gaat Jezus de synagoge binnen in zijn woonplaats Nazareth. Als hij een boekrol met Jesaja overhandigd krijgt, wijst hij op de woorden van de oude profeet: ‘Een geest van de Heer is op mij, vandaar dat hij mij gezalft heeft om aan armen het evangelie te brengen. Hij heeft mij gezonden om aan gevangenen te verkondigen dat ze worden losgelaten en aan blinden dat ze kunnen zien, en verdrukten in vrijheid te laten gaan’ (Lukas 4:18). Als Jezus is uitgesproken, rolt hij de boekrol op en gaat zitten. In de stilte zijn alle ogen op hem gericht en hij zegt: ‘Vandaag is voor jullie oren deze tekst in vervulling gegaan’ (Lukas 4:21). De klerikale elites zijn verbijsterd. Wat beweerde hij zojuist? Dit verbluffende moment van goddelijke zelfopenbaring vond plaats tijdens de oude praktijk om de heilige tekst uit een boekrol te lezen, conform

de joodse traditie en wijdverbreide gebruiken in de Grieks-Romeinse wereld. Jezus heeft zelf nooit een boek vastgehouden en hij heeft nooit iets geschreven. Maar zijn volgelingen zouden meedoen aan een communicatierevolutie. De christelijke teksten zouden uiteindelijk niet op papyrus of perkamenten rollen worden geschreven, maar op bladen die in een band werden verzameld.⁶ Hun geloof zou een geloof van het boek zijn.

Als je vandaag door Amazon.com scrolt om dat boek te kopen, krijg je een overweldigend scala aan keuzes voorgeschoteld. Er zijn allerlei vertalingen, lay-outs, formaten en omslagkleuren. Je vindt geïllustreerde versies, elektronische versies voor verschillende draagbare apparaten en bijbels met een schijnbaar eindeloze variatie aan begeleidende commentaren. Zulke opties lijken misschien een moderne uitdrukking van consumentendom waarin de nadruk ligt op keuze en gemak, en dat mag kloppen, maar de diversiteit aan Bijbelse opties is zo oud als de Bijbel zelf. Tweeduizend jaar lang hebben christenen keuzes gemaakt over de vormen van hun Bijbel, en nooit is er één Bijbel geweest voor het hele geloof.

Voor de ware gelovige zijn het begrijpen van God en daarmee het leiden van een godvruchtig leven allesoverheersende belangen. De vijfde-eeuwse Noord-Afrikaanse kerkvader Augustinus noemde zo'n leven de hoogste daad van liefde. De eerste stap om te onderkennen hoe uit uiteenlopende materialen de Bijbel ontstond, is inzicht in de dwingende kracht van die belangen. Een juist begrip van God was en blijft iets van eeuwigdurende betekenis, en daarom staat de Bijbel in schril contrast met alle seculiere werken, inclusief dit boek. Via die belangen kunnen we ook een rode draad zien vanaf het begin van het christendom door de eeuwen geschiedenis sindsdien. Ergens in de tweede eeuw na Christus werd wat begon als een traditie van verhalen, profetieën, verhalen en wijsheden die men van generatie op generatie zonder vaste vorm navertelde en naspeelde uiteindelijk een codex, een verzameling teksten die men in een zinvolle volgorde samenbond. Toen en daarna bepaalde het verlangen om dichter bij de lessen, geboden en bedoelingen van God te komen uiteenlopende en soms strijdige aanspraken op de heilige inhoud van de Bijbel.

Het woord ‘Bijbel’, afgeleid van het Griekse *biblia*, betekent ‘boeken’, meervoud. De afzonderlijke boeken die het Oude en Nieuwe Testament vormen, circuleerden al in de tweede eeuw onder gemeenschappen van Syrië tot Noord-Afrika en hadden de speciale status Schrift gekregen, een ereplaats die ze onderscheidde van andere oude teksten, hoe leerzaam ook. Maar de Bijbel is meervoud gebleven: de Bijbel was en is een boek met boeken. We kunnen de Bijbel zien als een bibliotheek van het heilige. Ook vandaag de dag bevatten katholieke en protestantse Bijbels verschillende aantallen boeken, evenals de orthodoxe Bijbels, met tussen de zesenzestig en drieënzeventig boeken. Aan de andere kant van het spectrum bevindt zich de Bijbel van de Ethiopisch-orthodoxe Tewahedokerk, met tussen de eenentachtig en vierentachtig boeken, waarvan een aanzienlijk aantal bij andere kerken is afgewezen of verloren gegaan.⁷

Ondanks deze verschillen was er overeenstemming over het opnemen van de Hebreeuwse boeken van de rabbijnse Bijbel, de vier evangeliën, Handelingen en de brieven. In het geval van het Nieuwe Testament verklaarden tegen het einde van de tweede eeuw getuigen zoals de kerkvader Ireneüs van Lyon dat vier ‘evangeliën’ – aan Mattheus, Markus, Lukas en Johannes toegeschreven verslagen van de woorden en daden van Jezus – de beste waren gebleken.⁸ Ireneüs’ benadering was gebaseerd op wat hij de ‘geloofsregel’ noemde: geloof in één God; Jezus Christus, die mens geworden is voor onze redding; en de Heilige Geest, die via de profeten sprak over de komst van de Zoon van God.⁹ De briljante en productieve schrijver Origenes van Alexandrië (ca. 185-253), in Palestina gestorven nadat hij door de Romeinen gevangen was gezet en gemarteld, maakte duidelijk dat terwijl kettters allerlei evangeliën hadden de ware kerk er vier had. Maar in zulke ogenschijnlijk definitieve uitspraken zit enige nuance. Een reeks andere geschriften over het leven van Jezus, waaronder het evangelie van Thomas, het evangelie van Judas en de Didachè, werd met instemming gelezen en was breed verspreid onder vroege christelijke gemeenschappen.¹⁰

Ook was er tegen het einde van de tweede eeuw een consensus over de Schriftuurlijke status van brieven die men aan de apostel Paulus

toedichtte. Het waren er veertien of, waarschijnlijker, dertien – volgens sommigen was de brief aan de Hebreëen niet door Paulus geschreven en moest die later worden gedateerd dan zijn brieven, een opvatting die vandaag de dag grotendeels de overhand heeft. Twijfel omringde ook het boek Openbaring, mogelijk geschreven door de apostel Johannes, dat in sommige verzamelingen wel en in andere niet opdook. Andere geschriften, zoals De herder van Hermas en de Eerste Brief van Clemens, stonden op de drempel, soms mochten ze erin, maar uiteindelijk moesten ze buiten blijven.

Voor de Hebreeuwse Bijbel is Jezus onze getuige: hij verwijst duidelijk naar de fundamentele verdeling in drieën van de Hebreeuwse geschriften met de Thora (Wet), Neviim (Profeten) en Ketoevim (Geschriften). ‘Dit waren de woorden,’ zegt hij tegen zijn volgelingen, ‘die ik jullie heb gezegd toen ik nog bij jullie was: alles wat er in de Thora van Mozes, in de Profeten, in de Psalmen over mij staat geschreven, moet vervuld worden’ (Lukas 24:44). Joodse invloed gaf de doorslag bij de vorming van de christelijke Bijbel: vroege christenen namen de cruciale kenmerken meestal over. Het eerste bewijs van een duidelijke lijst met de boeken van de Hebreeuwse Bijbel komt van de controversiële joods-Romeinse historicus Flavius Josephus (ca. 37-100 n.Chr.), die het bestaan van tweeëntwintig boeken meldde (vijf boeken van Mozes, dertien boeken van de profeten en vier hymnen en voorschriften).¹¹ Alleen noemde hij de boeken niet waarnaar hij verwees, dus hoe hij aan dit aantal kwam, is niet helemaal duidelijk. Tegenwoordig erkent men algemeen dat de Hebreeuwse Bijbel uit negenendertig boeken bestaat. Flavius Josephus gaf ook geen aanwijzingen over de volgorde van deze boeken – een recentere uitvinding, want de Hebreeuwse geschriften bestonden als boekrollen die je elke opstelling kon geven.

Vroege christenen hadden, net als hun hedendaagse nazaten, vaak geen idee wat ze moesten denken van bepaalde verhalende werken die niet in het Hebreeuws waren geschreven.¹² Meeslepende verhalen en wijsheidsboeken – teksten zoals Tobit, Judith, 1 en 2 Makkabeeën, de Wijsheid van Salomo en Ecclesiasticus –, de apocriefe en pseud-epigrafische geschriften hebben zich altijd aan simpele rubricering

onttrokken. Noch Jezus, noch een van de schrijvers van het Nieuwe Testament noemt ze, maar ze duiken op als onderdeel van de Septuaginta, de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel uit de derde eeuw v.Chr., oorspronkelijk in Egypte vervaardigd voor joden die geen Hebreeuws meer spraken.¹³ De Septuaginta werd veelvuldig gebruikt door vroege christenen die ook geen Hebreeuws kenden en is nog altijd de gevestigde vorm van het Oude Testament in de orthodoxe traditie. In de vierde en vijfde eeuw zag Augustinus, misschien de meest eminente westerse theoloog, de apocriefe boeken als onderdeel van de Bijbel, terwijl zijn tijdgenoot Hiëronymus, de grote vertaler van de Bijbel in het Latijn, dat niet deed. Hiëronymus erkende dat deze teksten vroomheid aanmoedigden en plaatste ze daarom tussen het Oude en het Nieuwe Testament, in een tweede laag, waar ze als nuttig en leerzaam golden, maar niet ingegeven door het goddelijke.

In traditionele verhalen over de vorming van de christelijke canon speelt misschien niemand zo'n belangrijke rol als de omstrede en strijdlustige bisschop van Alexandrië, Athanasius (ca. 296/298-375).¹⁴ Athanasius, tijdens zijn vijfenveertigjarige ambtstermijn liefst vijf keer verbannen, wist zich de toorn van vier opeenvolgende Romeinse keizers op de hals te halen en is lange tijd naar voren geschoven als de vader van het ware of orthodoxe christendom, de man die de kerk voor dwaling behoedde. Hij was een verstokte tegenstander van ketterij, in het bijzonder van het arianisme, waarin men de Zoon als losstaand van en daarom ondergeschikt aan de Vader zag.¹⁵ Hij had ook de gnostici in Egypte in het vizier: die verspreidden een grote hoeveelheid teksten waarin men vraagtekens zette bij essentiële leerstukken die door Athanasius als orthodox werden verdedigd. Zijn benoeming tot patriarch, de geestelijke vader en leider van de orthodoxe kerken, werd afgewezen door de melitianen, of 'kerk van de martelaren', een naam die hun overtuiging weerspiegelde dat de ware kerk was gebaseerd op het bloed van mensen die hun leven gaven voor hun geloof, evenals hun verwerping van christenen die volgens hen hun geloof te gemakkelijk afzwoeren. De melitianen beschuldigden Athanasius ervan hun bisschoppen te slaan en hun gewijde voorwerpen te ont-

heiligen. Gedurende bijna zijn hele ambtstermijn had deze militante bisschop meer vijanden dan aanhangers.

Men herinnert zich Athanasius vanwege een brief die hij Pasen 367 stuurde met een verzameling instructies en pastorale adviezen. Van groot belang was dat hij in de bisschoppelijke brief van dat jaar de zevenentwintig boeken van het Nieuwe Testament opsomde die hij beschouwde als ‘canon’, een woord dat hij bedacht voor de teksten die hij Schriftuurlijk achtte, plus de tweeëntwintig boeken van de Hebreeuwse Bijbel. (Het verschil in aantal met Flavius Josephus zat erin dat Athanasius vaak verschillende boeken, zoals de kleine profeten, als één boek telde.) Samen vormden ze, schreef hij, ‘de bronnen van redding, opdat wie dorst heeft verzadigd kan worden met de levende woorden die ze bevatten. Alleen in deze boeken wordt de leer van de godsvrucht verkondigd. Laat niemand aan deze boeken iets toevoegen, laat niets ervan worden weggenomen.’¹⁶ Door een lijst van boeken van het Oude en Nieuwe Testament te bieden, probeerde Athanasius de erfenis die zijn mensen hadden gekregen te bevestigen. Deze geschriften waren canoniek, schreef hij, omdat ze ‘als goddelijk waren erkend’ en ‘overgeleverd’.¹⁷ Het verontrustte de bisschop vooral dat de gelovigen de apocriefe boeken samen lasen met de ware Bijbelboeken, die uit apostolische tijden stamden en sindsdien voortdurend door christenen waren gebruikt. De apocriefe boeken, schreef hij, zoals De herder van Hermas, Tobit, de Didachè en de Wijsheid van Salomo, waren instructief en opbouwend, maar niet canoniek.

Athanasius’ lijst was de eerste van zulke definitieve lijsten en geldt vaak als een keerpunt in de vaststelling van de christelijke Bijbel, door te zeggen wat er binnen en buiten viel. Maar deze lijst bepaalde alerminst de inhoud van het Nieuwe Testament voor alle christenen, en dat kon ook niet.¹⁸ Een brief uit het Griekstalige Egypte was niet bindend voor de bredere kerk, die zich uitstreckte van Perzië in het oosten en Ethiopië in het zuiden, via Noord-Afrika tot het Middellandse Zeegebied. Gezien de geografische omvang en culturele diversiteit van deze regio’s is het niet verwonderlijk dat er veel lijsten van Bijbelboeken bestonden én dat deze lijsten significant verschilden van Athanasius’ lijst.